

KRYSTYNA SURMA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań / Adam Mickiewicz University in Poznań

Edukacja młodego pokolenia w Ugandzie jako szansa na integralny rozwój osoby

Jednym z fundamentalnych praw człowieka jest prawo do edukacji, które dla milionów ludzi na świecie pozostaje wciąż dobrem luksusowym. Prawo dziecka do nauki określa art. 18 Konwencji Praw Dziecka. Państwa zobowiązują się w nim m.in. do popierania i wspierania międzynarodowej współpracy w dziedzinie oświaty, w celu likwidacji ignorancji i analfabetyzmu na świecie oraz ułatwienia dostępu do wiedzy i nowoczesnych metod nauczania, ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb krajów rozwijających się (UNICEF).

W Ugandzie edukacja interpretowana jest jako proces, w którym jedno pokolenie celowo przekazuje kulturę dzieciom, młodzieży i starszym dla korzyści całego społeczeństwa. Jest świadomym procesem, mającym na celu zmianę schematów zachowania jednostki na takie, które są według tego społeczeństwa pożądane i wartościowe. Edukacja zatem jest użyteczną bronią, narzędziem przynoszącym naprawcze, a jednocześnie niezbędne działania w społeczeństwie (Msmmc).

1. Środowisko rodzinne dziecka w Afryce

Główną cechą charakterystyczną Afrykańczyków jest wspólnotowość, w której jednostka znaczy tyle, co wspólnota, a wspólnota tyle, co znaczy jednostka. Afrykańska wspólnotowość zdecydowanie przeciwstawia się europejskiemu indywidualizmowi (*Kultury świata* 42, 44, 73). W afrykańskich wspólnotach dziecko zajmuje szczególną pozycję społeczną. Prokreacja jest jedną

z naczelnych wartości, a jej realizacja stanowi jeden z warunków osiągnięcia statusu dorosłości. Dziecko jest więc bogactwem rodziny, dobrem społecznym, błogosławieństwem i warunkiem trwania grupy, a jego zrodzenie jest społecznym obowiązkiem każdego członka wspólnoty (Wrzesińska, „Afrykańska koncepcja dziecka” 124). Dziecko nie jest własnością jedynie rodziców, ale należy do całej wielopokoleniowej rodziny o głębokiej solidarności (Wrzesińska, „Afrykańska rodzina” 315-319).

2. Rodzinna edukacja afrykańska a edukacja szkolna

Etnolog edukacji Pierre Erny zwrócił uwagę, że „edukacja dziecka w Afryce Czarnej wpisana jest w tradycję i koncepcję świata tak różną od istniejącej w Europie, że wymaga odniesienia do specyficznej perspektywy afrykańskiej”. Z tej perspektywy szkoła jest instytucją stworzoną przez myśl i kulturę Zachodu, jest więc obca dla Afryki. Instytucja ta wprowadza w świat nowoczesności, który jest silnie nacechowany europejskim rozwojem naukowym, technicznym i gospodarczym, jak również światem europejskich norm i wartości.

Dziecko zakorzenione w rodzinnej edukacji afrykańskiej, stając się uczniem szkoły, musi sprostać licznym wyzwaniom oraz spełnić wymogi stawiane przez szkołę. Pod wpływem przemian gospodarczych i społeczno-kulturowych dzisiejsza rodzina afrykańska przechodzi proces transformacji, wskutek czego dziecko traci swoją wyjątkową pozycję w rodzinie. Dotychczasowe role rodzinno-społeczne wygasają, brak pracy wpływa na pogłębienie się ubóstwa, widoczna jest niestabilność związków małżeńskich a wiele dzieci doświadcza bezdomności i głodu, żyjąc na ulicy (Czyżewski 24,123-124).

3. Alfabetyzacja podstawą ludzkiej formacji

Edukacja jest zawsze wielowymiarowa. Prawdziwa i godna edukacja dba o ciało, umysł, serce i duszę. Jest integralną formacją całej osoby i danego społeczeństwa. Umiejętność czytania i pisania kształtuje w ludziach świadomość krytyczną, która przyczynia się do przekształcania społeczeństw poprzez działania społeczne oraz walkę o własne prawa, wolność i poprawę życia. Co najmniej 1,2 miliarda ludzi na świecie nie potrafi czytać i pisać. Analfabetyzm ogranicza ich zdolność do wykonywania różnych czynności, takich jak czytanie prostych informacji (np. drogowskazów), rozumienie niezbędnych etykiet (m.in. instrukcji medycznych, cen produktów, instrukcji obsługi maszyn) oraz ostrzeżeń na wypadek niebezpieczeństwa (Lazar). Paul Freir w monumentalnej pracy *Pedagogika miasta* napisał:

Każdy odczyt słowa jest poprzedzony czytaniem świata. Począwszy od czytania świata, które czytelnik wnosi do programów alfabetyzacji (czytanie zdeterminowane społecznie i klasowo), czytanie słowa wysyła czytelnika z powrotem do poprzedniego odczytu świata, który jest w rzeczywistości ponownym odczytaniem.

Alfabetyzacja jest więc nie tylko zdobywaniem umiejętności z zakresu czytania, pisania i liczenia, ale rozszerza się na pojęcie kształcenia samego siebie i gromadzenia wiedzy osobistej. Jest więc doskonaleniem własnego życia i kontrolowaniem swoich umiejętności osobistych. Święty Ireneusz powiedział, że „chwałą Pana jest człowiek żyjący w pełni”. Edukacja jest tym, co czyni życie ludzkie spełnionym. Jest to edukacja, która sprawia, że człowiek żyje, wykorzystując potencjał dany mu od Boga. Człowiek wykształcony, potrafiący czytać i pisać, jest w stanie pełniej uczestniczyć w stwórczym dziele Boga, co wiąże się z życiem we wspólnocie. Służąc innym swoimi talentami i zdolnościami, odzwierciedla obraz Boga, a jednocześnie ma poczucie sensu bycia i realizacji siebie. W ofiarnej służbie staje się lepszy dla Boga i drugiej osoby, a to wiąże się także ze wzrostem duchowym. Alfabetyzacja staje się podstawą ludzkiej formacji. W praktyce alfabetyzacja pomaga ograniczyć niekontrolowaną liczbę populacji w humanitarny sposób, zmniejszyć umieralność dzieci i biedę rodzin, osiągnąć równość płci pod względem dostępu do edukacji oraz uczy sposobów ochrony życia, środowiska, walki z korupcją w rządzie i sferze publicznej, a także zapewnia zrównoważony wzrost pokoju i rozwoju w społeczeństwie (Lazar).

4. Potrzeba alfabetyzacji społeczeństwa w Ugandzie

W Ugandzie od czasu zakończenia głównych działań wojennych (lata dziewięćdziesiąte) można zaobserwować bardzo wysoki przyrost naturalny (3-4% rocznie). Wiele niemowląt umiera zaraz po urodzeniu. Przyczynia się do tego niewystarczający stan służby zdrowia i nękające mieszkańców kraju epidemie malarii, AIDS, cholery i gruźlicy. Bardzo dużym problemem społecznym jest słaby dostęp do edukacji. Prawie 30% mieszkańców nie potrafi czytać ani pisać. Utrzymują się przede wszystkim z rolnictwa i rybołówstwa. Jedna trzecia wszystkich mieszkańców żyje w skrajnym ubóstwie (Molewska i Pawelec 228-229). Uganda ma najmłodszą populację na świecie. Około 75% mieszkańców kraju ma mniej niż 30 lat. Na jedną kobietę przypada 6,69 dzieci (w Polsce 1,3). Młodzież stanowi aż 83% Ugandyjczyków pozostających bez pracy (Tadria 18).

5. Zaangażowanie dzieci w konflikty zbrojne

Okręgi północnej i wschodniej Ugandy były zaangażowane w długi, 22-letni konflikt zbrojny, który wywołał ogromne spustoszenie w życiu ich obywateli. Uzbrojona grupa LRA (*Lord Resistance Army* – Armia Bożego Oporu), która zainicjowała konflikt, niszczyła społeczności oraz uprowadzała dzieci i młodzież do walki w jej imię. Rząd podjął współpracę ze społecznościami lokalnymi, instytucjami obywatelskimi i religijnymi oraz międzynarodowymi organizacjami pozarządowymi z zamiarem opracowania kompleksowej polityki wspierania dzieci w regionach dotkniętych konfliktem zbrojnym oraz programów reintegracji. Uganda stanowi wyjątkowy przykład kraju, który dąży do zapewnienia pomyślnych wyników w nauce uczniom dotkniętym konfliktem zbrojnym. Efektywna edukacja dla wszystkich dzieci jest jednym z ważnych celów dla państwa (Bragin i Opiro).

W Ugandzie wszystkie strony konfliktu wykorzystywały dzieci do walki, zarówno armia narodowa (Ludowe Siły Obrony Ugandy), jak i powstałe lokalne jednostki obronne. Jednak dzieci były wykorzystywane przede wszystkim w Armii Bożego Oporu (LRA), rebelianckim ruchu, który dążył do obalenia rządu Ugandy i prezydenta Yoweriiego Museveniego. LRA działała na północy kraju, gdzie mieszkał lud *Acholi*. Napadała na ludność cywilną z wielką brutalnością, dopuszczając się wobec mieszkających w obozach uchodźców strasznych okrucieństw, takich jak okaleczenia, gwałty, kradzieże, podpalenia i morderstwa. Porywani chłopcy byli wykorzystywani jako żołnierze, a dziewczynki jako niewolnice seksualne, żony rebeliantów i matki ich dzieci oraz do misji samobójczych. Jak wskazują dane z 2005 r., spośród 300 tys. porwanych dzieci na świecie, 120 tys. to dziewczynki (Czyżewski 87-89).

6. Skutki udziału dzieci w konfliktach zbrojnych

Gdy młodzi ludzie dotknięci konfliktem zbrojnym w Ugandzie zostali poproszeni o nadanie priorytetu własnym potrzebom, niejednokrotnie wymieniali edukację na pierwszym miejscu. Te same osoby utożsamiały edukację z nadzieją na lepszą przyszłość i były chętne do zdobywania wykształcenia. Jednak bardzo często wkrótce po rozpoczęciu nauki w szkole ci młodzi ludzie doświadczali wielkiego trudu i odchodzili.

Przyczyną znacznej części trudności uczniów może być doświadczona przemoc, która wpłynęła na ich zdolności poznawcze. Skutkiem są natrętne myśli, hiperczułość czy przewlekły smutek, które nie pozwalają uczniom skupić się na nauce (Bragin i Opiro).

Dzieci, które były żołnierzami, są dręczone przez powracające obrazy okaleczeń, morderstw, tortur, masowych egzekucji oraz gwałtów, których doświadczyły lub których się dopuściły. Ponownie słyszą dźwięki, czują smaki i zapachy, a nawet ból, jaki miał miejsce podczas traumatycznego przeżycia. Ponowne doświadczenie i odtwarzanie tamtych wydarzeń ma miejsce podczas snu czy też na jawie, w formie retrospekcji (tzw. *flashbacks*) (Herbert 32-34). U dzieci, które były żołnierzami, diagnozuje się występowanie zespołu stresu pourazowego (*Post Traumatic Stress Disorder*, PTSD), będącego efektem traumatycznych przeżyć. Objawy tego syndromu to m.in.: rozdrażnienie, niepokój, zaburzenia snu, gniew, poczucie winy, nieufność, lęki, depresje, problemy z przebywaniem w ciemności i w samotności (Szuppe 15). Belgijscy naukowcy przeprowadzili badania wśród 71 dzieci żołnierzy LRA, które wykazały, że aż u 69 z nich (97%) stwierdzono PTSD (Czyżewski 174-177).

7. Edukacja drogą do uleczenia. Reintegracja

Po opuszczeniu grupy zbrojnej rozpoczyna się etap powrotu dziecka do życia w cywilnym społeczeństwie. Konieczne jest rozbrojenie, udzielenie wsparcia i pomocy, zapewnienie rehabilitacji fizycznej i psychicznej oraz stworzenie jak najlepszych warunków do przeprowadzenia procesu reintegracji dziecka z rodziną i środowiskiem lokalnym. W tym celu tworzy się specjalne programy, nazywane programami DDDR, które obejmują cztery etapy: rozbrojenie, demobilizację, rehabilitację i reintegrację. Celem reintegracji jest zapewnienie każdemu dziecku takich możliwości, by mogło korzystać ze swoich praw, w tym do formalnej i nieformalnej edukacji oraz zjednoczenia rodziny, a także zapewnienie godnych warunków życia oraz ochrony przed krzywdą (Czyżewski 189-193).

Wojna domowa w północnej części Ugandy zakończyła się dopiero w sierpniu 2006 r., po ponad 20 latach zbrodni, cierpienia i strachu (Achan 28).

8. Wpływ konfliktów zbrojnych na życie ludzi wykształconych i niewykształconych

Badania przeprowadzone przez zespół naukowców z *Development Research and Treaning* oraz *Overseas Development Institute* wykazały, że konflikt w północnej Ugandzie przyczynił się do międzypokoleniowej ciągłości biedy oraz że edukacja miała wielki wpływ na zdolność adaptacji ludzi w czasie konfliktu, ograniczała wpływ ubóstwa na gospodarstwa domowe podczas

trwania wojny, jak i wspierała szybsze odzyskiwanie równowagi po zakończeniu konfliktu. Badania zostały przeprowadzone w 2008 r. w pięciu rejonach głęboko dotkniętych wojną w dłuższym czasie, w okręgu Pader (obozy dla uchodźców w Amyel, Ongalo, Lapaya) i okręgu Kaberamaido (obozy w Opinio i Omid Amoru). W wywiadach wykształceni respondenci, którzy ukończyli szkołę podstawową, wyrażali opinię, że ich życie jest łatwiejsze w porównaniu z życiem osób, które nie miały formalnej edukacji (Bird, Higgins i Mickay 1188-1189).

Gdy w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. w wyniku najeżdów na bydło ludzie tracili zwierzęta gospodarskie, wykształcone osoby potrafiły poradzić sobie z utratą zwierząt, decydując się na inne przedsięwzięcia, i łatwiej dostosowywały się do nowej sytuacji, np. do korzystania z ręcznych narzędzi do kontynuowania upraw bez wołów. W sytuacjach trudnych, w których wykształcony człowiek radził sobie bez większych problemów, niewykształcony ze świadomością, że nie poradzi sobie bez zwierząt, poddawał się i nierzadko popełniał samobójstwo. Wykształcenie dało ludziom większą zdolność do planowania i interakcji z władzami (np. pisanie listów). Byli oni w stanie pełniej korzystać z sieci społecznych, przyjąć nowe odmiany roślin uprawnych czy też zróżnicować strategie utrzymania. To dało im odwagę do podróżowania, handlu i podejmowania opłacalnych funkcji kierowniczych. Wykształceni ludzie przebywający w wewnętrznych obozach dla uchodźców znajdowali się w uprzywilejowanej sytuacji. Zdolność czytania drogowiskozów pozwalała im podróżować poza obóz, aby kupić rzeczy do sprzedaży na jego terenie. Organizacje pozarządowe przysyłały listy do mieszkańców obozów, aby poinformować ich o dystrybucji żywności lub innych świadczeniach. Ludzie, którzy byli analfabetami, byli w tej sytuacji bezradni, musieli znaleźć kogoś, kto potrafił czytać. Wojna LRA wyraźnie pokazała różnicę między wykształconymi i niewykształconymi obywatelami kraju (Bird, Higgins i Mickay 1188-1189). Warto zwrócić uwagę, że dla Ugandyjczyków osoba wykształcona to ktoś, kto potrafi czytać i pisać.

9. Edukacja skutecznym narzędziem w walce z ubóstwem i głodem

Ubóstwo jest zjawiskiem największego i najpowszechniejszego nieszczęścia człowieka, które rodzi wiele innych cierpień, takich jak głód, choroby, aż po konflikty wewnętrzne i wojny (Galbraith, *Istota* 21). Jeśli nauczanie będzie dobrze zorganizowane i efektywne, może w dużym stopniu przyczynić się do zmniejszenia tego problemu i wzmocnienia jednostek oraz całych społeczności. Mimo postępu cywilizacyjnego miliony ludzi pozostaje wciąż poza zasięgiem edukacji. Na świecie żyje 900 mln dorosłych, będących anal-

fabetami, 130 mln dzieci nieuczęszczających do szkoły i 100 mln dzieci, które przedwcześnie zakończyły edukację. Każdego dnia 800 mln ludzi doświadcza głodu, a 1300 mln nie ma na przeżycie nawet 1 dolara na dzień. Ponad miliard trzysta milionów ludzi żyje w skrajnym ubóstwie, a liczba ta co roku wzrasta o 25 mln (Mayor 68-69).

Jan Paweł II określił ubóstwo jako sytuację braku tego, co jest naturalnym prawem człowieka i co słusznie mu się należy: pożywienia, wykształcenia, mieszkania i pracy, a także stan pogwałcenia tych praw (Jan Paweł II). Edukacja uznana była przez papieża za niewrażliwy punkt całego zagadnienia ubóstwa, gdyż to ona ma wpływ na łagodzenie skutków istniejącej biedy oraz na zapobieganie rozwojowi i powstawaniu ubóstwa w przyszłości. Konieczne jest więc zwrócenie się w stronę oświaty i zaangażowanie wszystkich na rzecz jej rozwoju. W pierwszej kolejności edukacja powinna być zwrócona w kierunku najbiedniejszych, ponieważ to oni najbardziej potrzebują środków materialnych, aby osiągnąć awans społeczny (Galbrait, *Godne społeczeństwo* 62-36). Papież Paweł VI również zwrócił uwagę na dotkliwy charakter upośledzenia, jakim dla człowieka jest brak wykształcenia. Ten rodzaj głodu, jakim jest pożądanie wiedzy, doskwiera nie mniej niż głód fizyczny. Człowiek, który zna sztukę czytania i pisanie, jest należycie przygotowany do wykonywania zawodu oraz wypełniania obowiązków, odzyskuje zaufanie do samego siebie, podbudowuje poczucie własnej wartości oraz pojmując, że wraz z innymi ludźmi może postępować naprzód (Paweł VI nr 35).

10. Najpierw jedzenie – potem edukacja, czy odwrotnie? Edukacja przepustką do życia bez głodu

Ubóstwo rodzi kolejny problem, jakim jest głód. W krajach globalnego Południa ok. 98% mieszkańców doświadcza niedożywienia i głodu. Na całym świecie żyje około 925 mln niedożywionych ludzi, co oznacza, że co siódmy mieszkaniec Ziemi nie ma dostępu do wystarczającej ilości pożywienia. ONZ podaje, że co roku na śmietniki trafia ok. 1,3 miliarda ton jedzenia (PAH). Jedzenie produkowane jest w nadmiarze, jednak nie trafia ono do wszystkich ludzi. Sami Polacy rocznie wyrzucają około 9 milionów ton jedzenia (Zdanowska i Ochojska-Okońska).

Głód i niedożywienie dzieci stanowi ogromny problem w skali globalnej. Statystyki podają, że co roku z głodu i ubóstwa umiera ok. 15 mln dzieci na świecie, co w przeliczeniu daje 40 tysięcy każdego dnia. Niedożywienie jest tym, co powoduje 55% wszystkich zgonów dzieci na świecie. Szacuje się też, że z powodu głodu, około 183 mln dzieci waży mniej niż powinny w swoim wieku. Problem ten dotyka połowy dzieci poniżej piątego roku życia w po-

łudniowej Azji i jedną trzecią dzieci w Afryce subsaharyjskiej, w tym także w Ugandzie (A. Koperek, J. Koperek 21-22).

Warunkiem skutecznej edukacji jest dobre odżywianie się dzieci. Dziecko głodne ma mniejszą odporność, jest słabe i podatne na choroby oraz ma mniej energii do nauki. Widoczny jest również inny problem. Rodziny ubogie, cierpiące głód wysyłają dzieci do pracy zarobkowej, co dodatkowo uniemożliwia im chodzenie do szkoły. Zazwyczaj i tak dzieci z biednych rodzin nie mają dostępu do edukacji ze względu na jej duże koszty, związane z czesnym, wymogiem posiadania mundurków i butów, transportem itd. Zdobycie edukacji jest zdecydowanie przepustką do lepszego, pełniejszego życia. Szacuje się, że każdy rok dziecka spędzony w szkole skutkuje w przyszłości wzrostem średniej dochodów o 10% (PAH).

Niedożywienie i głód pozostają wielkim problemem narodu ugandyjskiego, który jest jednym z najbiedniejszych krajów świata. Większość mieszkańców tego kraju musi przeżyć za mniej niż jednego dolara dziennie. Wśród najmłodszej grupy obywateli 2 mln to sieroty, którymi często nikt się nie zajmuje. Dla wielu dzieci w Ugandzie każdy nowy dzień wiąże się z walką o przetrwanie, zdrowie, o czystą wodę i pożywienie. Większość tych dzieci nie chodzi do szkoły, ponieważ pracuje w celu utrzymania rodziny, w której one same często stają się rodzicem dla młodszego rodzeństwa. Część z nich, pozbawiona miłości i ciepła rodzinnego domu, żyje na ulicy. Dzieci doświadczają wszystkiego: głodu, pragnienia, przemocy, sieroctwa, chorób i wojen (Fundacja Serce do Serca).

11. Ważne zmiany w narodzie ugandyjskim.

Wprowadzenie polityki Powszechnej Edukacji Podstawowej

Uganda jest jednym z najbiedniejszych państw Afryki Wschodniej, której historia od momentu uzyskania niepodległości w 1962 r. była pełna zamieszek, aż do przejścia władzy przez Museveniego w 1986 r. Wraz z początkiem prezydentury Museveniego rozpoczęła się demokratyzacja i decentralizacja państwa, co doprowadziło do powstania wyjątkowej struktury polityczno-administracyjnej – Lokalnych Rad (*Local Council, LC*) (Namukas i Buye 177). W wyniku decentralizacji sprawowanie władzy nad szkołami podstawowymi odbywa się na poziomie okręgów. Dotyczy to komisji zajmujących się sprawami oświatowymi na szczeblu regionu, np. LC. Na poziomie szkół organem sprawującym władzę jest Szkolny Komitet Zarządzający (SMC), który bierze odpowiedzialność za wszystko, co dzieje się w danej placówce (Suzuki).

Po uzyskaniu niepodległości Uganda cieszyła się wysokim poziomem nauczania, który pogorszył się z powodu problemów politycznych i zamieszek

wśród społeczności lokalnych. Edukacja była odpłatna na każdym poziomie, od edukacji przedszkolnej, aż do wyższej. Rząd Ugandy zdołał przeprowadzić kilka reform. Najważniejszą z nich była wprowadzona w 1997 r. polityka Powszechnej Edukacji Podstawowej (UPE – *Universal Primary Education*) dążąca do tego, by nauka w szkołach podstawowych była bezpłatna. Zgodnie z jej założeniami uiszczane wcześniej przez rodziców opłaty za nią zostały zniesione, a szkoły dostają dofinansowanie od rządu, którego suma zależna jest od liczby uczniów (zwane *UPE grant*). W rezultacie liczba uczniów zapisujących się do szkół wzrosła z 2,9 milionów w 1997 r., do 5,7 milionów w 2000 r., jak podaje Ministerstwo Edukacji i Sportu (Buye, Namukas 177). Zanim wprowadzono darmową edukację w szkołach podstawowych, finanse szkół zależne były od stowarzyszeń PTA (*Parent Teacher Association*), które pobierały opłatę za naukę od rodziców i wypłacały pensje nauczycielom (Suzuki). Obecnie klasy liczą nawet do 200 uczniów. Jakość edukacji tym samym spadła, a rodzice nadal muszą zapewniać dzieciom materiały szkolne, mundurki, buty, podręczniki, transport itd., na które większości nie stać, dlatego często nie posyłają dzieci do szkoły. Placówki edukacyjne uzyskują dotacje UPE w zależności od liczby uczniów. Niezależnie od źródła dofinansowania (mogą to być rodzice bądź też rząd) najbardziej istotna jest duża liczba uczniów (im więcej uczniów, tym większe dofinansowanie) (Suzuki).

12. Skutki wprowadzenia Powszechnej Edukacji Podstawowej

UPE jest programem, który został zrealizowany stosunkowo szybko. Miał na celu eliminować koszty kształcenia podstawowego dla maksymalnie czworga dzieci w gospodarstwie domowym. Przed wprowadzeniem UPE fundusze prywatne stanowiły większość funduszy szkolnych. Chociaż placówki oświatowe były powszechnie dostępne nawet przed UPE, wprowadzenie programu doprowadziło do drastycznego wzrostu rekrutacji, co sugeruje, że bezpośrednie i pośrednie koszty stanowiły znaczną przeszkodę w szerokim uczestnictwie w edukacji ubogich, zwłaszcza dziewcząt, których liczba zapisów po wprowadzeniu UPE znacznie wzrosła (w niektórych przypadkach więcej niż dwukrotnie). Widoczna była również znaczna ilość opóźnień w posyłaniu dzieci do szkoły. Ekonometryczne dane wykazują, że w wyniku zmniejszenia kosztów zmalała rola dochodu rodzicielskiego jako czynnika decydującego o rekrutacji dzieci, choć nadal w wielu przypadkach pozostała decydująca. Tym samym redukcja kosztów spowodowana wprowadzeniem programu nie jest jednym skutkiem wskazującym na efektywność programu. Wraz z eliminacją opłat zostały podjęte działania, takie jak decentralizacja odpowiedzialności oraz organizacja kampanii medialnych, zwłaszcza na rzecz

edukacji dziewcząt i przeciwko ich zbyt wczesnemu macierzyństwu, w celu zwiększenia ich frekwencji i uczestnictwa w edukacji, a także ukończenia przez nie szkoły (Lincove 799-811).

Pomimo wysiłków związanych z rekrutacją studentów skutkiem UPE było to, że liczba uczniów przypadających na jednego nauczyciela stała się jedną z największych na świecie. Z drugiej strony można zauważyć znaczącą poprawę w zakresie infrastruktury szkolnictwa oraz duży wkład społeczny na poziomie lokalnym. Dzięki programowi udało się zwiększyć lokalne motywacje i uczestnictwo w edukacji (Lincove 799-811). W swoich badaniach Dreininger wykazał wzrost frekwencji dzieci z biednych gospodarstw z 46% w roku 1992 (zanim wprowadzono UPE) do 78% w 1997 r., kiedy to UPE została wprowadzona. Oprócz tego zwiększony nabór dziewczynek przyczynił się do wzrostu równości płci o 6% od roku 2000 do 2007. Widoczne również było zmniejszenie stopy opóźnień w naborze 25,8% chłopców i 24,3% dziewczynek, co miało duże znaczenie zwłaszcza dla sierot i dzieci wychowywanych tylko przez matkę. W ten sposób polityka UPE znacząco rozszerzyła dostęp dzieci, które dotychczas nie uczęszczały do szkoły, do edukacji. Uganda zarejestrowała również 16% wzrost standardu czytania i pisanie wśród młodzieży, z 69,8% w 1991 r. do 85,3% w 2006 r. (Ssewamala i in.).

13. Określenie celów działania i dążenie do ich osiągnięcia

Komisja Przeglądu Polityki Oświatowej (*The Education Policy Review Commission* EPRC) w raporcie z 1992 r. określiła główne wytyczne dla rozwoju nauczania. Były to: demokratyzacja edukacji, która polega na zapewnieniu dostępu do edukacji wszystkim grupom i podgrupom społecznym; dalej, wzmocnienie relacji między ogólnym kształceniem akademickim a światem pracy poprzez uzawodowienie edukacji, nieformalnych programów edukacyjnych i programów pracy społecznej; poprawa jakości kształcenia na wszystkich poziomach oraz przygotowanie edukacji do osiągnięcia krajowych celów rozwoju, w szczególności tych, które prowadzą do narodowej jedności, integracji oraz szybkiego rozwoju społeczno-gospodarczego. Rząd Ugandy przyjął propozycję EPRC, by uczynić kształcenie podstawowe dostępnym dla wszystkich obywateli kraju, niezależnie od ich wieku, płci, rasy, religii czy regionu. Upowszechnienie edukacji miało doprowadzić do złagodzenia ubóstwa, zmniejszenia liczby chorób oraz dysharmonii, degradacji i postaw ignorancji obecnych w społeczeństwie. Rozpowszechnienie edukacji i uczynienie jej dostępną dla wszystkich dzieci, a także ustanowienie funkcjonalnej alfabetyzacji i tworzenie możliwości całożyciowej edukacji dla wszystkich ludzi, miało mieć kluczowe znaczenie w demokratyzacji edukacji.

Zostały wyróżnione następujące grupy, które wymieniono w kolejności ich priorytetu objęcia edukacją: młodzi ludzie, którzy nigdy nie uczęszczali do szkoły; przedwcześnie odpadający ze szkół podstawowych chłopcy wiejscy, pracownicy wiejscy i osoby niewykwalifikowane, które powinny zostać wyposażone w podstawowe umiejętności funkcjonalnego alfabetyzmu; absolwenci szkół podstawowych, którzy potrzebują stażu lub przygotowania zawodowego, by mieli szansę na zatrudnienie i osiągnięcie samodzielności; całe społeczeństwo, które mogą otrzymać zróżnicowane wykształcenie i świadomość poprzez mass media, czyli prasę, radio, telewizję, związki spółdzielcze i działaniowe oraz inne formy działalności, jak teatr; a także pracujący mężczyźni i kobiety, którzy wymagają kształcenia ustawicznego w celu doskonalenia swoich umiejętności oraz podnoszenia swoich kwalifikacji zawodowych, akademickich norm i standardów, by osiągać awans w swoich miejscach pracy (Education Policy Review Commission).

Chociaż UPE przyniosła wiele korzyści, problem braku materiałów dydaktycznych, podręczników i klas nadal ma wpływ na szkolną rejestrację i wyniki zapisanych uczniów. W 2007 r. stosunek ucznia do podręcznika wynosił 1:3. Wpływa to na kształcenie studentów oraz wydajność i jakość edukacji ogólnej. Między rokiem 1996 a 1999 liczba studentów otrzymujących zadowalający wynik z matematyki spadła z 48% do 31% oraz z 92% do 56% na ustnym teście z angielskiego. Mimo zwiększonej rekrutacji do szkół podstawowych około 7% dzieci w wieku 6-12 lat pozostało bez dostępu do szkół. Z najnowszych badań Banku Światowego wynika, że aż do 10% dzieci w wieku szkolnym w Ugandzie nadal nie ma dostępu do edukacji (Lincove 799-811).

14. Edukacja w Ugandzie

Obecnie Uganda podąża za modelem edukacyjnym 7 – 4 – 2 – 3 , tj. 7 lat edukacji podstawowej, 4 lata na poziomie średnim (poziom zwykły), 2 lata szkoły ponadgimnazjalnej (poziom zaawansowany) i minimum 3 lata edukacji wyższej (instytucje zawodowe 3 lata lub uniwersytety 3-5 lat). Przejście z jednego poziomu na kolejny jest kontrolowane przez egzaminy krajowe. Pod koniec nauki na pierwszym poziomie edukacji podchodzi się do egzaminu ukończenia szkoły podstawowej (*The Primary Leaving Examination*, PLE). Ugandyjskie Świadectwo Kształcenia (*Uganda Certificate of Education*, UCE) zdobywa się po ukończeniu nauki w szkole średniej, a Ugandyjskie Zaawansowane Świadectwo Kształcenia (*Uganda Advanced Certificate of Education*, UACE) otrzymuje się na końcu edukacji ponadgimnazjalnej (poziom zaawansowany). Ugandyjska Państwowa Komisja Egzaminacyjna (*Uganda National Examinations Board*, UNEB) jest odpowiedzialna za nagradzanie i zaświad-

czanie kwalifikacji na poziomie podstawowym i średnim. Na końcu każdego poziomu edukacji studenci mają możliwość podjęcia nauki w instytucjach zawodowych lub technicznych (Ssewamala i in.). W przedszkolu, szkole podstawowej i średniej (niższy poziom) wszystkie przedmioty są obowiązkowe, natomiast na wyższym etapie szkoły średniej, w instytucjach zawodowych i na uniwersytetach przedmioty i kursy są nieobowiązkowe. Edukacja jest płatna na każdym etapie nauki. Mimo bezpłatnej edukacji podstawowej są z nią związane ukryte koszty, takie jak zakup mundurków szkolnych, butów, opłacenie obiadów, książek itd., wskutek czego biedne rodziny zwykle nie mogą pozwolić sobie na wydatki, nawet jeśli zapisałyby swoje dzieci do szkoły (Lincove 799-811). Oprócz szkół publicznych i rządowych istnieją szkoły prywatne, płatne, w których średnia liczba uczniów wynosi 60, a jakość kształcenia stoi na wyższym poziomie. Są to zazwyczaj szkoły wyznaniowe, np. prowadzone przez misjonarzy, którzy opłacają naukę sierotom i dzieciom z biednych rodzin.

15. Wyzwania dla edukacji w Ugandzie

Różnorodność językowa w Ugandzie stanowi przeszkodę na drodze do uniwersalnej i demokratycznej edukacji, alfabetyzacji i intelektualizacji wszystkich ludzi, jak również realizacji potrzebnej jedności narodowej (Education Policy Review Commission). Uganda jest krajem wielokulturowym, składającym się z wielu grup etnicznych, mówiących w prawie 30 różnych językach afrykańskich. Język angielski i swahili są językami urzędowymi tego kraju (Our Africa). Sprzeczne cele i uprzedzenia wynikające z deficytu perspektyw do życia, poglądów, jak również wąskie, egoistyczne interesy stanowiły problem dla kraju i przeszkodę na drodze do opracowania wspólnego, narodowego języka dla Ugandy. Było to jedną z podstawowych przyczyn konfliktów społecznych i zacofania gospodarczego w tym kraju (Education Policy Review Commission).

Wielkim wyzwaniem dla edukacji w Ugandzie jest pandemia HIV/ AIDS. W 2007 r. blisko 18% dzieci w szkole podstawowej w Ugandzie straciło jednego lub oboje rodziców z powodu AIDS, stąd zostały sklasyfikowane jako AIDS-sieroty. Deininger stwierdził, że dzieci niemające rodziców mają mniejsze szanse dostania się do szkoły, jak również są bardziej narażone na zaległości lub porzucanie szkoły niż ich rówieśnicy z pełnych rodzin. Prawdopodobieństwo ukończenia edukacji spada szczególnie w przypadku AIDS-sierot w wieku 13-17 lat. Gdy rodzice chorują i umierają, ciężar utrzymania rodziny przenosi się na dzieci, które są zmuszone do przejęcia za nią odpowiedzialności ekonomicznej. Największą trudnością dla tych dzieci jest pokrycie czesnego, w tym zakup materiałów i mundurków (Ssewamala i in.).

Jakość kształcenia powszechnej edukacji podstawowej w Ugandzie jest wciąż niezadowalająca ze względu na m.in. brak materiałów dydaktycznych i budynków, wyposażenia sal, a także zbyt liczne klasy. Niekończenie nauki przez dzieci oraz liczne opłaty związane z edukacją są dużym wyzwaniem dla polityki UPE. Spora część uczniów, którzy zapisują się do pierwszej klasy, nie dochodzi do klasy siódmej. Ponadto dzieci, które ukończyły klasę siódmą, nie kontynuują nauki ze względu na brak pieniędzy lub słabo zdane egzaminy. Dlatego celem wszelkiej interwencji dążącej do wzmocnienia UPE powinno być nie tyle zapewnienie rekrutacji, ile przede wszystkim utrzymanie dzieci w szkole podstawowej i wspieranie ich w jej ukończeniu (Lincove 799-811).

16. Misja edukacji

W obliczu licznych wyzwań stojących przed edukacją pojawia się pytanie o jej misyjny charakter. Jan Paweł II w Encyklice *Sollicitudo rei socialis* napisał:

Współpraca nad rozwojem całego człowieka i każdego człowieka jest bowiem obowiązkiem *wszystkich wobec wszystkich*, i powinna zarazem być powszechna w całym świecie: na Wschodzie, Zachodzie, Północy i Południu [...]. Jeśli natomiast usiłuje się urzeczywistnić rozwój w jednej tylko części lub w jednym świecie, czyni się to kosztem innych; tam zaś, gdzie rozwój zaczyna się dokonywać – właśnie dlatego, że nie bierze się pod uwagę innych, podlega przerostowi i wypaczeniu [...]. Prawdziwy rozwój na miarę wymogów właściwych istocie ludzkiej, mężczyźnie i kobiecie, dziecku, dorosłemu czy człowiekowi starszemu, zakłada – zwłaszcza u tych, którzy czynnie uczestniczą w tym procesie i są zań odpowiedzialni – *żywą świadomość wartości* praw wszystkich i każdego z osobna; a także konieczność poszanowania przysługującego każdemu prawa do pełnego korzystania z dobrodziejstw nauki i techniki. [...] Aby rozwój był pełny, winien urzeczywistniać się w ramach *solidarności i wolności* [...]. Moralny charakter rozwoju i działanie na jego korzyść uwidacznia się w pełni wówczas, gdy należycie przestrzegane są wszystkie wymogi płynące z porządku *prawdy i dobra*, właściwego istocie ludzkiej.

Dobrze pojmowana edukacja w świetle wiary służy dobru człowieka i całych społeczeństw. Jej priorytetem powinno być wspieranie w zdobywaniu wiedzy i niezbędnych umiejętności osób, które znajdują się w potrzebie, oraz „doskonalenie ich serc i umysłów w taki sposób, aby oni sami byli sprawcami własnego rozwoju”, jak mówił papież w przemówieniu do mieszkańców ubogiej dzielnicy Los Minas w Santo Domingo w 1979 r. Nagłąca jest ogólnospołeczna solidarność, ponieważ tylko za jej pośrednictwem oświata i osiągnięcia

naukowe, techniczne czy gospodarcze staną się udziałem wszystkich ludzi, co jednocześnie rozszerzy możliwości w dziedzinie edukacji. Należy więc podejmować wszelkie działania, aby każdy człowiek na Ziemi miał możliwość korzystania ze swoich praw do godnego życia, rozwoju, edukacji, wykształcenia i pracy.

17. Wnioski

W świetle omawianych problemów uwydatnia się wielka misja edukacji, która musi sprostać licznym przeciwnościom i wyzwaniom na ugandyjskiej ziemi. Edukacja jest wielką siłą w sytuacji wojny oraz jedyną skuteczną drogą do pomocy dzieciom-żołnierzom w ich powrocie do normalnego życia. Przemoc i trauma, której doświadczyły dzieci dotknięte konfliktem zbrojnym, głęboko wpłynęły na ich zdolności poznawcze, uniemożliwiając normalne funkcjonowanie w klasie szkolnej, koncentrację na lekcjach oraz nauce, co przyczynia się do ich licznych niepowodzeń szkolnych, wskutek czego odchodzą ze szkół, nie kończąc edukacji. Istnieje więc nagląca potrzeba, by tworzyć programy rehabilitacyjne i czynić edukację dostosowaną i bardziej dostępną dla byłych dzieci-żołnierzy, a także dla młodych dziewcząt, które w trakcie wojny zostały matkami.

Kolejnymi wyzwaniami, które stoją przed edukacją, są ubóstwo i głód. Jan Paweł II podkreślał, że edukacja ma wpływ na łagodzenie skutków istniejącej biedy oraz zapobieganie utrzymywaniu się i powstawania ubóstwa w przyszłości. Z wypowiedzi wielu osób z Ugandy wynika, że edukacja ma ogromną wartość. Osoba, która potrafi pisać i czytać, o wiele lepiej radzi sobie w życiu, jest w stanie sprostać licznym problemom, a także zatroszczyć się o swój los i los swojej rodziny.

Edukacja wspiera odporność podczas i po zakończeniu konfliktu zbrojnego, ochrania dzieci i ich rodziny od trwania w ubóstwie przez całe życie i ogranicza prawdopodobieństwo potencjalnego zaistnienia przewlekłego i międzypokoleniowego ubóstwa. Ubóstwo zaś jest główną przyczyną głodu. Warunkiem skutecznej edukacji jest dobre odżywianie się uczniów. Głodne dzieci mają mniejszą odporność, są słabe, bardziej podatne na infekcje i choroby oraz nie mają potrzebnej energii do nauki. Nierzadko też opuszczają szkołę ze względu na przymus pracy w celu utrzymania rodziny. Edukacja, przeciwdziałając ubóstwu, przyczyni się więc do zmniejszenia zjawiska głodu, zwłaszcza wśród dzieci.

Problemy opisane powyżej godzą bezpośrednio w całą istotę człowieka, który cierpiąc ubóstwo, nie mając dostępu do jedzenia i edukacji, traci sens życia i jakiegokolwiek perspektywy na przyszłość. Największą misją edukacji jest

zatem bronienie godności ludzkiej każdego człowieka oraz przygotowanie go w jak najlepszy sposób do tego, by sam potrafił sprostać licznym problemom, by zdobył potrzebną wiedzę i umiejętności, by żyć jak najpełniej, rozwijać się, spełniać się zawodowo oraz zapewnić sobie i swojej rodzinie godne życie.

Rząd w Ugandzie, chcąc wyjść naprzeciw dzieciom ubogim i sierotom, uczynił edukację bezpłatną i dostępną dla wszystkich poprzez wprowadzenie Powszechnej Edukacji Podstawowej. Choć rekrutacja została zwiększona, szkoły zaczęły przyjmować więcej dzieci, a nierówność związana z przyjmowaniem dziewczynek i chłopców znacznie się zmniejszyła, nie rozwiązało to wielu problemów, a nawet je nasiliło. W edukacji postawiono nie na jakość, a na ilość. Klasy w szkołach rządowych zwiększono nawet do 200 uczniów, co automatycznie obniżyło jakość edukacji. Wciąż dla 10% dzieci w Ugandzie edukacja jest niedostępna. W kraju takim, jak Uganda, nauka w szkole, choć „bezpłatnej”, jest jednak dalej za droga, gdyż wymagane są opłaty za mundurki, buty, przybory szkolne, transport, korepetycje pobierane w celu zdania egzaminu końcowego itd., co jest istotnym problemem dla ubogich rodzin. W niektórych szkołach rodzice muszą także dopłacać do szkół. Oprócz szkół publicznych i rządowych istnieją szkoły prywatne, płatne, w których średnia liczba uczniów wynosi 60, a jakość kształcenia stoi na wyższym poziomie. Są to zazwyczaj szkoły wyznaniowe, np. prowadzone przez misjonarzy.

W obliczu tych rozważań niesamowicie ważna staje się misja edukacji. W tę misję powinni zaangażować się przede wszystkim nauczyciele całego świata, kształtując w młodych pokoleniach świadomość globalną oraz wrażliwość względem trudnej sytuacji ludzi żyjących na Ziemi. Ważna jest również rola osób sprawujących władzę i ich zaangażowanie na rzecz sprawiedliwości, jedności, pokoju i obrony praw ludzkich oraz eliminowania tej nierówności, jaka ma miejsce we współczesnym świecie. Ważne, aby w to dzieło zaangażował się każdy człowiek, np. poprzez wspieranie różnych akcji, inicjatyw i projektów na rzecz poprawy dostępu do edukacji na świecie oraz walki z analfabetyzmem, konfliktami zbrojnymi, ubóstwem i głodem oraz każdą formą łamania ludzkich praw.

Tym, co niewątpliwie poprawiłoby jakość i dostęp do edukacji w Ugandzie, jest budowa nowych szkół oraz wyposażanie ich w materiały dydaktyczne i podręczniki, by wszyscy uczniowie mieli do nich dostęp; dalej, wzmacnianie małych gospodarstw rolnych, by zmniejszyć problem głodu i absencji dzieci na lekcjach z powodu pracy oraz wysyłanie wykwalifikowanych nauczycieli, na czas krótszy lub dłuższy, do pracy przede wszystkim w szkołach wiejskich.

EDUCATION OF THE YOUNG GENERATION IN UGANDA AS A CHANCE FOR AN INTEGRAL GROWTH OF A PERSON

SUMMARY

The aim of this paper was to analyze the process of education in Uganda and to show the missionary dimension of education. The education appeared to be a powerful influence in decreasing poverty and starvation, and preventing their recurrence in the future. It constitutes a defence and support for people during and after the military conflicts and gives a chance for normal life for children who were soldiers. However, the most crucial purpose of education is to save the dignity of each particular human being and enable them to cope with the numerous problems on their own by their achieving the necessary knowledge and skills. Finally, the achieved knowledge and skills should give the individual person an opportunity to live fully, develop oneself, have a satisfying job and to be able to provide for oneself and one's his family so as to life in dignity.

Keywords: education; the right to education; Uganda; children soldiers; poverty; literacy

Słowa kluczowe: edukacja; prawo do edukacji; Uganda; dzieci-żołnierze; ubóstwo; alfabetyzacja

BIBLIOGRAFIA

- Achan, Alice. „Edukacja i życie po wojnie.” *Kierunek południe. Kobięcym głosem, czyli liderki ruchu kobiecego w Ugandzie o swojej pracy na rzecz praw kobiet i równości płci*. Red. Katarzyna Staszewska i Katarzyna Olczyk. Warszawa: Instytut Globalnej Odpowiedzialności. Polska Pomoc, 2012. 24-28. Dostęp 17.08.2015. <http://igo.org.pl/download/Kobięcym_glosem_internet.pdf>
- Bird, Kate. Higgins, Kate. Mickay Andy. “Conflict, education and the intergenerational transmission of poverty in Northern Uganda.” *Journal of International Development* 22.8 (2010): 1183-1196. doi: 10.1002/jid.1754.
- Bragin, Martha. Opiro, Wirefred George. “Making the Right to Education a Reality for War Affected Children: The Northern Uganda Experience.” *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 9.2 (2012): 158-177. doi: 10.1002/aps.1309.
- Czyżewski, Jarosław *Dzieci żołnierze we współczesnych konfliktach zbrojnych*. Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne, 2009.
- Fundacja Serce do Serca. Dostęp 21.06.2014. <<http://www.fundacjasercedoserca.pl/>>
- Galbraith, John Kenneth. *Godne społeczeństwo. Program troski o ludzkość*. Warszawa: Bellona, 1999.
- Galbraith, John Kenneth. *Istota masowego ubóstwa*. Warszawa: PWN, 1987.
- Herbert, Claudia. *Zrozumieć traumę. Poradnik dla osób, które doznały urazu i dla ich rodzin*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2004.

- Jan Paweł II. „O wrażliwości na los potrzebujących. Modlitwa Anioł Pański. 27 IX 1998. Castel Gandolfo.” *L'Osservatore Romano* [wersja polska] 20.1 (1999): 55.
- Koperek Andrzej, Koperek Jerzy. „Prawa dziecka a problem głodu w zglobalizowanym świecie.” *Roczniki nauk o rodzinie*, Tom 3 (58), Instytut Nauk o Rodzinie i Pracy Socjalnej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2011. s. 21-38.
- Kultury świata w dialogu*. Red. Anna Czajka. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2012.
- Lazar, Arasu. “Literacy for integral human development.” *Leadership*. Uganda 530 (2013): 20-21.
- Lincove, Jane Arnold. “The influence of price on school enrollment under Uganda’s Policy of free primary education”. *Economics of Education Review* 31 (2012): 799- 811.
- Mazurek, Franciszek Janusz. *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1991.
- Mayor, Federico. *Przyszłość świata*. Tłum. Jerzy Wolf, Andrzej Janik i Wiktor Rabczuk. Warszawa: Fundacja Studiów i Badań Edukacyjnych, 2001.
- Molewska, Joanna. Pawelec Marta. *Wanda Błęńska. Spełnione życie*. Poznań: Św. Wojciech, 2011.
- Msmmc, Anzoajilda. “Education: whose responsibility is it?” *Leadership*. Uganda 530 (2013): 36.
- Namukas, Immaculate. Buye, Ronald . „Decentralisation and Education in Africa: The Case of Uganda.” *Decentralisation, School-Based Management and Quality*. Red. Joseph Zajda. D.T. Gamage: 2009. 176-181.
- Our Africa. Dostęp 26.02.2014. <<http://www.our-africa.org/uganda/people-culture>>
- Paweł VI. *Encyklika Populorum progressio*. Dostęp 17.08.2015. <http://w2.vatican.va/content/paul-vi/en/encyclicals/documents/hf_p-vi_enc_26031967_populorum.html>
- Polska Akcja Humanitarna [PAH]. *Świat bez głodu. Broszura dla nauczycieli realizujących kampanię Polskiej Akcji Humanitarnej*. Warszawa: PAH, 2013. Dostęp 21.06.2014. <http://www.pah.org.pl/m/3682/PAH_broszura-Swiat_bez_Glodu.pdf>
- Ssewamala, Fred. M. Shu-Huah Wang, Julia. Karimli, Leyla. Nabunya, Proscovia. “Strengthening Universal Primary Education in Uganda: The potential role of an asset- based development Policy.” *International Journal of Educational Development* 31 (2011): 472-477.
- Suzuki, Ikuko. “Parental Participation and Accountability in Primary Schools in Uganda.” *Compare* 32.2 (2002): 244-245.
- Szuppe, Paweł. „Dzieci-żołnierze jako współczesna forma niewolnictwa.” *Dzieci – ofiary wojny*. Red. Jarosław Różański. Warszawa: Missio-Polonia, 2005. 9-17.
- Szymczak, Wioletta. *Edukacja a problem ubóstwa w nauczaniu Jana Pawła II*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 2003.
- Tadria, Hilda. „Wzmacnianie młodych kobiet.” *Kierunek południe. Kobięcym głosem, czyli liderki ruchu kobiecego w Ugandzie o swojej pracy na rzecz praw kobiet i równości płci*. Red. Katarzyna Staszewska i Katarzyna Olczyk. Warszawa: Instytut Globalnej Odpowiedzialności, 2012, 12-18.
- UNICEF. *Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 roku*. Dostęp 17 sierpnia 2015. <http://www.unicef.org/magic/resources/CRC_polish_language_version.pdf>
- Wrzesińska, Alicja. „Afrykańska koncepcja dziecka. Z badań nad edukacją tradycyjną u Bantandu.” *Afryka - 40 lat penetracji oraz poznawania ludów i ich kultur*. Red. Jacek Łapott. Szczecin: Biblioteka Naukowa Muzeum Narodowego w Szczecinie, 2004. 123-140.
- Wrzesińska, Alicja. „Afrykańska rodzina wobec problemów współczesności. Z badań nad zmianą społeczną w Czarniej Afryce.” *W służbie dziecku*. Red. Józef Wilk. Tom 2: *Rodzina w XX w. Wobec dobra dziecka*. Lublin: KUL 2003. 315-328.
- Zdanowska, Marzena. Ochojska-Okońska, Janina. „Przemoc karmi się głodem”. *Znak* 686-687 (2012): 46-52.

KRYSTYNA SURMA, absolwentka Wydziału Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, członek Akademickiego Koła Misjologicznego przy Wydziale Teologicznym w Poznaniu; w 2012 r. obroniła pracę magisterską pt. *Misja edukacji. Rozważania na temat edukacji w Ugandzie na przykładzie St. Jude Primary School w Gulu.*